

Onderwijs, scholing en de minima*

J. M. G. LEUNE

*Vakgroep Onderwijs sociologie en
Onderwijsbeleid, Erasmus Universiteit
Rotterdam*

Samenvatting

Ruim 800.000 huishoudens in Nederland moeten rondkomen van een minimuminkomen. In 40% van deze gezinnen groeien kinderen op. Hun onderwijskansen worden door gebrek aan geld negatief beïnvloed. In dit artikel worden de causale schakels tussen armoede en leerprestaties geïnventariseerd. Daartoe behoren de huisvesting, de woonomgeving, de sociale contacten, het cultuur-pedagogisch gezinsklimaat, het ambitie-niveau, het onderwijsondersteunend gedrag en de toegankelijkheid van voorzieningen en faciliteiten. Financieel kapitaal bepaalt nog steeds de kans op het verwerven van cultureel kapitaal. Door middel van onderwijs en scholing kan de maatschappelijke positie van de (kinderen van de) minima worden verbeterd, al mogen hier geen wonderen van worden verwacht. Van belang is onder meer dat bestaande mogelijkheden op het terrein van de basiseducatie en de beroepsgerichte volwassenen-educatie méér en beter worden benut. Voorts kan de intergenerationale overdracht van armoede worden vermindert indien milieu-specifieke selectie in het onderwijs verder wordt teruggedrongen. De belangrijkste bijdrage die onderwijs en scholing kunnen leveren aan de bestrijding van armoede is het stimuleren van economische groei.

*Bewerkte tekst van een inleiding tijdens een congres over 'Minima zonder marge', georganiseerd door de Koninklijke Vermande en de Stichting IVIO op 9 november 1987 te Lelystad.

1 *Inleiding*

In het welvarende Nederland balanceren circa 800.000 huishoudens op of onder de rand van het bestaansminimum. Hun inkomen beweegt zich op het bijstandsniveau. De ruim 1,5 miljoen personen die van deze huishoudens deel uitmaken belichamen de zogeheten moderne armoede (Engbersen & Van der Veen, 1987). Binnen ruim 40% van de huishoudens die behoren tot de 'minima' groeien kinderen op. Ook zij ervaren het chronische en veelal uitzichtloze gebrek aan geld aan den lijve, hoezeer hun ouders ook proberen om hen voor de gevolgen van geldgebrek te vrijwaren. Engbersen en Van der Veen (1987, p. 23) constateren dat ouders die tot de minima behoren proberen om hun kinderen zo volwaardig mogelijk te laten deelnemen aan het maatschappelijk verkeer. Om te voorkomen dat kinderen 'afgaan' ten opzichte van vriendjes en vriendinnetjes proberen ouders op inventieve wijze oplossingen te bedenken. De marges waarbinnen moet worden geopereerd zijn evenwel smal. Gezinnen die tot de categorie van de minima gerekend worden blijken nauwelijks rond te kunnen komen met de financiële middelen waarover zij beschikken. In 1986, zo constateerde Oude Engberink (1987, p. 222), hadden huishoudens met kinderen per maand netto gemiddeld een bedrag van circa f 1790,- (incl. bijverdiensten en kinderbijslag) te besteden. Daarvan werd gemiddeld 40% uitgegeven aan woonlasten. Voor alle overige uitgaven was derhalve een bedrag van gemiddeld f 1074,- per maand beschikbaar. Het Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (1986, p. 164) heeft een 'voorbeeldbudget' samengesteld (bestemd voor gebruik in de budgetadvisering) voor een huishouden bestaande uit een man, een vrouw en twee kinderen van 6 en 8 jaar dat moet rondkomen van een minimuminkomen. Zo'n huishouden zou volgens het NIBUD in 1986 aan alledaagse bestedingen (excl. woonlasten) een bedrag van ruim

f 1320,- per maand uitgeven. Daarbij is uitgegaan van minimale bedragen per kostenpost. Geen rekening is gehouden met de kosten van telefoon, de krant en contributies van verenigingen. Confrontatie van het referentie-budget van het NIBUD met het door Oude Engberink vastgestelde bedrag dat na betaling van de woonlasten resteert (en als 'huishoudgeld' beschikbaar is) leidt tot de conclusie dat het genoemde huishouden bij een bestedingspatroon dat in onze samenleving minimaal noodzakelijk c.q. redelijk wordt geacht per maand zo'n f 250,- tekort kwam in 1986. Oude Engberink (1987, p. 100) constateert dan ook dat circa 60% van de huishoudens met kinderen schulden heeft.

Armoede is primair (hoewel niet uitsluitend) een *materieel* probleem. Dit mag niet uit het oog worden verloren wanneer aan een onderwijsdeskundige de vraag wordt voorgelegd of de positie van de minima door middel van scholing kan worden verbeterd. Zo'n vraag zou de aandacht van het hoofdprobleem kunnen afleiden. Er dringt zich een vergelijking op met het werkgelegenheidsbeleid. Steeds luider klinkt de roep om scholing als dé oplossing voor werkloosheid. Werkloosheid moet evenwel vooral worden opgelost door méér banen te scheppen, zo goed als de positie van de minima primair dient te worden verbeterd langs de weg van inkomenspolitiek. Pleiten voor meer of betere scholing kan fungeren als alibi voor nalatigheid op dit gebied.

Daar komt bij dat onderwijs geen panacee is voor het verbeteren van de maatschappelijke positie van mensen, ook niet van de minima. Scholing garandeert nog geen werk. Evenmin is iedereen die over een diploma beschikt een geschikte werknemer. Persoonlijke kwaliteiten zoals ambitie, zelfvertrouwen, (veronderstelde) loyaliteit, doorzettingsvermogen e.d. spelen bij personeelsselectie op de arbeidsmarkt óók een rol, zeker wanneer (zoals thans) het aanbod van kandidaten groter is dan de vraag (Hartog, 1981). Voorts is er op de arbeidsmarkt sprake van discriminatie, onder meer op grond van etniciteit (Van Eckert, 1987). Onderwijs is een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde voor maatschappelijk succes. Een diploma schept kansen, maar die moeten nog wel worden verzilverd. Daar komt nog bij dat steeds méér scholing nodig is om op de arbeidsmarkt kansrijk te zijn. Onder invloed van de stijging van het

opleidingsniveau van de bevolking voltrekt zich een geleidelijke diploma-inflatie. Engbersen en Van der Veen (1987, pp. 57 en 76) merken op: "Hoewel steeds meer mensen uit de lagere sociaal-economische milieus een opleiding hadden afgerond voordat zij de arbeidsmarkt betraden, kwamen zij onder invloed van de gewijzigde vraag naar arbeid toch weer in de laagste regionen van de arbeidsmarkt terecht". Dit alles neemt niet weg dat onderwijs en scholing een bijdrage kunnen leveren aan een verbetering van de sociaal-economische positie van de minima. Men mag hiervan evenwel geen wonderen verwachten.

We kunnen de relatie tussen onderwijs, scholing en armoede op twee manieren belichten. In de eerste plaats kunnen we ons afvragen welke invloed armoede uitoefent op de benutting (het profijt) van onderwijs, in het bijzonder door de kinderen van de minima. We bezien de financiële situatie van een huishouden dan als een determinant van onderwijskansen. Wat betekent het balanceren op of onder de grens van een menswaardig bestaan voor de ontplooiings-mogelijkheden van kinderen? Vervolgens kunnen we het verband omkeren en ons de vraag stellen: welke invloed oefent onderwijs uit op armoede? Armoede is dan een te verklaren effect in plaats van een veronderstelde determinant. Deze vraag kan vervolgens worden gesplitst in twee deelvragen:

- welke betekenis kunnen onderwijs en scholing hebben voor de lotsverbetering van *bestaande* minima?
- welke betekenis kunnen onderwijs en scholing hebben voor de sociaal-economische positie van *toekomstige* minima?

De term onderwijs heeft betrekking op voorzieningen die ressorteren onder het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Het begrip scholing verwijst naar opleidingsactiviteiten (voor werkenden en werkzoekenden) die vallen onder de verantwoordelijkheid van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Binnen afzienbare tijd zullen (met de invoering van een nieuwe arbeidsvoorzieningswet) centrale organisaties van werkgevers en van werknemers er mede verantwoordelijk voor worden in het kader van het Centrale Bestuur Arbeidsvoorziening (C.B.A.)

De relatie tussen armoede en onderwijs lijkt

in onze samenleving een cyclisch karakter te hebben. Zij die arm zijn krijgen kinderen die relatief weinig profijt hebben van het onderwijs; deze kinderen verlaten het onderwijs zonder of met een relatief laag gewaardeerd diploma. Daardoor wordt de basis gelegd voor een relatief laag inkomen. Dan is de cirkel gesloten en is er sprake van reproductie van sociale ongelijkheid, of anders gezegd, van overdracht van ongelijkheid van de ene generatie op de andere. Dit beeld is wel erg somber geschetst. Uit onderzoek van Engbersen en Van der Veen (1987, p. 74) blijkt dat de kinderen van de minima in het onderwijs verder zijn gekomen dan de door hen onderzochte volwassenen (die behoren tot de minima). Van de onderzochte kinderen had 32% alleen lager onderwijs; bij de volwassen respondenten bedroeg dit percentage 67, dus meer dan het dubbele. Slechts 14% van de volwassenen had een diploma mavo of hoger; bij de kinderen bedroeg dit percentage 30, dus ook ruim het dubbele. Dit verschil manifesteerde zich ook bij het bezit van een lbo-diploma (18 versus 38%). Engbersen en Van der Veen vergelijken het opleidingspeil van de kinderen van de minima ook met het opleidingspeil van onze totale beroepsbevolking. Dan blijkt dat het gemiddelde niveau van de beroepsbevolking hoger ligt. Zo heeft, zoals gezegd, 30% van de kinderen van de minima een diploma mavo of hoger. In de beroepsbevolking bedraagt dit percentage 52, een verschil dus van 22%. Ook verlaten méér kinderen van de minima het onderwijs met alleen lagere school.

Er zit in de milieu-specifieke benutting van onderwijs wel beweging, zij het traag (Faasse, Bakker, Dronkers & Schijf, 1987, p. 267). Meer en meer dringen arbeiderskinderen door in het algemeen voortgezet onderwijs. Ook komen de studenten in het wetenschappelijk onderwijs lang niet meer exclusief uit het middelbare en hogere milieu. Vermoedelijk komt thans circa 25% van hen uit het arbeidersmilieu; dit was in de jaren zestig niet meer dan 8%.

2 *De invloed van armoede op onderwijskansen*

De tijd ligt achter ons dat de financiële positie van ouders een zichtbare invloed had op het soort school dat hun kinderen mochten bezoeken.

De zogeheten klompenscholen, die exclusief bestemd waren voor arbeiderskinderen, bestaan niet meer. Dit betekent niet dat er geen scholen meer zijn die eenzijdig worden bezocht door leerlingen uit een laag sociaal milieu. Dat type scholen is er nog wel degelijk, met als recente variant de zgn. zwarte scholen in de grote steden, d.w.z. scholen die vrijwel uitsluitend door allochtone leerlingen worden bezocht. De toegang tot het leerplichtig onderwijs is niet meer zoals vroeger afhankelijk van het inkomen van de ouders. Maar de benutting van kansen staat daarvan nog steeds niet los. Het inkomen van ouders is, temidden van en via andere, een determinant van schoolsucces. Wie voor een dubbeltje geboren wordt heeft, nog steeds, minder kans om een kwartje te worden. Er vindt binnen het onderwijs een milieu-specifieke selectie plaats (Van Herpen & Thijssen, 1984). Leerprestaties correleren hoog met het herkomstmilieu. De onderwijssocioloog Dronkers (1987, p. 227) merkt op: "Tenslotte zijn er aanwijzingen dat er zich een 'onderklasse' vormt van gezinnen met een randpositie op de arbeidsmarkt of met geen enkele positie op de arbeidsmarkt. De kinderen uit deze gezinnen boeken gemiddeld lagere schoolprestaties dan kinderen uit gezinnen met een reguliere positie op de arbeidsmarkt". Op het verband tussen milieu en schoolprestaties is in ons land door verschillende onderzoekers gewezen, zoals Van Calcar, Soutendijk en Tellegen (1968), Grandia (1971), Van Erp en Soutendijk (1973), Meijnen (1977) en Van Tilborg (1987). Op scholen die relatief veel door arbeiderskinderen bezocht worden ligt het ambitie-niveau lager en wordt minder zwaar getild aan het bereiken van cognitieve doelen, dan op scholen die hun leerlingen vooral recruterend uit het hogere milieu. Jungbluth (1985) noemt dit verborgen differentiatie. Hij stelt vast dat leerkrachten leerlingen uit hogere milieus anders bejegenen, onder meer door van hen meer te verwachten, dan leerlingen uit lagere milieus. De milieu-specifieke verwachting fungeert als een 'self-fulfilling prophecy'. Dit is één manier waarop armoede, indirect, de benutting van onderwijskansen beïnvloedt. Andere manieren verlopen via de beïnvloeding van de ontwikkelingskansen die de kinderen thuis krijgen en die vervolgens van invloed zijn op schoolprestaties. In schema:

armoede → ontwikkelings- → school-
 kansen prestaties

Hoe beïnvloedt armoede thuis ontwikkelingskansen en welke kansen worden erdoor beïnvloed?

Allereerst is er een verband tussen armoede en de kwaliteit van de huisvesting. Slechte huisvesting kan de leerprestaties van kinderen negatief beïnvloeden, met name indien er weinig mogelijkheden zijn om huiswerk te maken, ongestoord te lezen, creatief te spelen e.d.. Dronkers (1986, pp. 70-71) wijst erop dat slechte huisvesting veelal betekent dat men in een buurt woont die in sociaal-cultureel opzicht als armoedig kan worden betiteld. Kinderen uit zo'n buurt komen minder gemakkelijk in contact met voorzieningen die direct of indirect leerprestaties stimuleren, zoals clubs en bibliotheken. Ook beïnvloedt de ligging van een huis de keuze van vrienden en vriendinnen; deze kunnen op leerprestaties een grote invloed uitoefenen. Kinderen uit de maatschappelijke achterhoede komen veelal niet of nauwelijks in contact met kinderen uit meer welvarende milieus. Als gevolg van stadsvernieuwing is er veel verbeterd in de huisvestings situatie van laagstbetaalden. Niettemin zijn de achterstanden op dit terrein nog lang niet weggewerkt. Vooral de kinderen van allochtonen groeien veelal op in wijken met slechte huizen. Hun schoolprestaties blijven gemiddeld ver achter bij die van autochtonen, waarmee de basis wordt gelegd voor etnische discriminatie op de arbeidsmarkt.

In de tweede plaats is armoede van invloed op wat wel genoemd wordt het cultuur-pedagogisch klimaat van een huishouden. Uit onderzoek, van Engbersen en Van der Veen (1987), blijkt dat armoede leidt tot inkrimping van sociale relaties. De leefwereld wordt als gevolg van materiële zorgen ingeperkt; dat betekent minder maatschappelijke participatie en minder sociale contacten. Engbersen en Van der Veen (1987, pp. 20-21) constateren dat 16% van de door hen ondervraagde minima lid was van een vereniging of deel nam aan vrijwilligerswerk. Het Sociaal en Cultureel Planbureau constateerde dat 62% van de bevolking in 1983 lid was van een vereniging en dat 46% deelnam aan vrijwilligerswerk (zie ook De Gier, 1986, pp. 56-57). In gezinnen die van een minimuminkomen moeten rondkomen ontbreken de materiële mogelijkheden

om culturele vaardigheden te ontwikkelen die van invloed zijn op de intellectuele ontwikkeling van kinderen. Het cultureel-pedagogische gezinsklimaat is een determinant van leerprestaties, zoals onder meer door Ganzeboom (1984, p. 126) en Meijnen (1984, pp. 70-73) is aangetoond. Voor ouders die tot de minima behoren zijn de mogelijkheden om hun kinderen zo volwaardig mogelijk aan het sociaal-culturele leven te laten deelnemen beperkt, hoe graag zij veelal ook anders zouden willen (Engbersen & Van der Veen, 1987, p. 23). Financieel kapitaal bepaalt de kans op het verwerven van cultureel kapitaal (Bourdieu, 1979).

Wie gedurende vele jaren van een minimuminkomen heeft moeten rondkomen en bovendien weinig perspectief heeft op verbetering van de eigen materiële omstandigheden wordt, zoals uit onderzoek van Engbersen en Van der Veen (1987, pp. 123-129) blijkt, cynisch en fatalistisch. Zij constateren bijvoorbeeld een geringe bereidheid om (weer) te gaan werken. Dit mag volgens hen niet worden geïnterpreteerd als de oorzaak van de situatie waarin de minima zich bevinden of als uiting van een lage arbeidsmoraal. De berustende houding dient volgens hen te worden opgevat als een realistische aanpassing aan de situatie waarin men verkeert. "Het heeft voor veel minima weinig zin om zich sterk te richten op herintrede op de arbeidsmarkt, hun kansen op herintrede zijn immers gering" (Engbersen & Van der Veen, 1987, p. 123). Cynisme en fatalisme zijn niet bevorderlijk voor een hoog prestatie-ambitieniveau. Integendeel. Uit onderwijssociologisch onderzoek blijkt dat de mate waarin ouders prestatie-gericht gedrag stimuleren, van invloed is op de schoolprestaties van hun kinderen (Meijnen, 1984, pp. 73-78). Dergelijk gedrag komt onder hoger betaalden meer voor dan onder lager betaalden.

Vervolgens is er de invloed van armoede op schoolprestaties die verloopt via het onderwijsondersteunend gedrag van de ouders. Vanwege hun relatief lage opleiding zijn vele ouders die behoren tot de laagstbetaalden maar moeilijk in staat om hun kinderen actief te steunen bij het leveren van prestaties op school. Hulp bij huiswerk en overhoren met het oog op proefwerken komen in het lagere

sociale milieu maar sporadisch voor. Dergelijk onderwijsondersteunend gedrag is van invloed op schoolprestaties (Van Tilborg, 1987, pp. 142-143). Met name kinderen van analfabeten en van allochtonen missen de mogelijkheid om op hun ouders terug te vallen indien zij op school moeite hebben om mee te komen.

Een andere voorwaarde voor het leveren van schoolprestaties die voortvloeit uit de financiële positie van de ouders is de mogelijkheid om bepaalde materiële voorzieningen te bekostigen: boeken, tijdschriften, ouderbijdragen, lidmaatschap van clubs, bijles e.d. (Dronkers, 1986, pp. 71-72). Veel drempels op dit terrein zijn weggenomen als gevolg van het niet heffen van schoolgeld gedurende de leerplichtige leeftijd en het bestaan van beurzen, studietoelagen en inkomensafhankelijke ouderbijdragen. Maar volledig verdwenen zijn ze niet.

De Graaf (1984, p. 168 en 1987, pp. 27-67) toonde een afnemend effect aan van financiële middelen sedert 1950 op de onderwijskansen. Dronkers evenwel waarschuwt tegen een generalistische benadering van het verband tussen financiën en schoolprestaties. Er zijn groepen wier zwakke financiële positie wel degelijk niet zonder gevolgen blijft voor de onderwijskansen van hun kinderen. Hij noemt onder meer eenoudergezinnen en gezinnen die langdurig moeten leven van een sociale uitkering (Dronkers, 1986, p. 72). Schortinghuis-Sprangers en Van Raay (1985 b, p. 16) constateerden dat veel minima de kosten van school- en les gelden als 'hoog' of 'te hoog' ervaren; hun respondenten achten deze kosten tegelijk onontkoombaar. Zij merken op dat er grote verschillen zijn in de mogelijkheden om een tegemoetkoming in deze kosten te verkrijgen als gevolg van grote verschillen in gemeentelijk beleid ter zake. Ook namen zij waar dat veel minima slecht zijn geïnformeerd over de mogelijkheid om zo'n tegemoetkoming te verkrijgen. Engbersen en Van der Veen (1987, p. 24) signaleren dat kosten van schoolreisjes en schoolspullen die aangeschaft moeten worden als kinderen naar het voortgezet onderwijs gaan, door de ouders vaak genoemd worden als problematisch. Zo enigszins mogelijk proberen de ouders deze uitgaven op te brengen: ze staan bovenaan het prioriteitenlijstje van de minima. Maar de mogelijkheden zijn beperkt. Engbersen en Van der Veen (1987, p. 24) por-

retteren een moeder die haar kinderen ziek meldt voor een schoolreisje, omdat ze de kosten niet kan betalen en zich er kennelijk voor geneert om dispensatie te vragen.

Er wordt in ons land overwogen om de kosten van onderwijs meer en meer op de gebruikers af te wentelen. De opvatting dat onderwijs een 'merit good' is en bijgevolg uit de publieke kas moet worden bekostigd, wankelt. Dat is voor de benutting van onderwijskansen door kinderen van de minima niet zonder risico's. Alleen al de perceptie van een financiële drempel kan leiden tot het besluit om maar niet door te leren, hoe goed wellicht de mogelijkheden om een beroep te doen op studiefinancieringsregelingen ook zijn. In de sector van de volwasseneneducatie worden eigen bijdragen van deelnemers steeds hoger. Daarvan worden vermoedelijk vooral de minima de dupe.

Tussen armoede en onderwijskansen kan een verband bestaan indien er, door de materiële nood gedwongen, door ouders druk op kinderen wordt uitgeoefend om bij te verdienen en de tijd die daarmee gemoeid is ten koste gaat van de tijd die nodig is voor het maken van huiswerk. Empirische gegevens hierover zijn mij niet bekend. We weten wel dat veel scholieren een bijbaantje hebben (Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting, 1986, pp. 222 en 223). Armoede oefent tenslotte invloed uit op de benutting van onderwijskansen indien kinderen, onder druk van de materiële nood thuis, besluiten om te gaan werken in plaats van om door te leren. Ook hierover ontbreken harde gegevens. Zeker is wél dat jongelui met een v.w.o.-diploma uit het 'lagere' milieu minder vaak doorleren dan vergelijkbare leerlingen uit het 'hogere' milieu (C.B.S., 1985).

3 *De invloed van onderwijs en scholing op armoede*

Uit vele onderzoeken onder minima blijkt dat zij in verhouding tot hoger betaalden of tot de gehele (beroeps-) bevolking, een relatief laag opleidingsniveau hebben. Van de door Engbersen en Van der Veen (1987, p. 24) onderzochte minima had 67% niet meer dan alleen lager onderwijs gevolgd. In de totale beroepsbevolking bedroeg dit percentage in 1981 27. Dit is ook geconstateerd door De-

leek e.a. (1980), Kapteyn e.a. (1985) en Wiebrens (1981). Een lage opleiding is een determinant van een laag inkomen. Dat gaat overigens niet altijd op (Ritzen, 1987, pp. 104-107). Vergeten wordt wel eens dat ook academiëci in de bijstand belanden en ook dat er hooggeschoolden zijn die niet meer verdienen dan het minimumloon; ik denk hier bijvoorbeeld aan de zgn. AIO's, de assistenten-in-opleiding, die veelal volwaardig onderzoek doen, gedurende een volle werkweek, maar niet meer verdienen dan een ongeschoolde. Armoede komt ook onder hooggeschoolden voor. Bedacht moet voorts worden dat er geheel andere determinanten zijn van inkomen dan diploma's. Sommige danken hun maatschappelijk succes aan eigenschappen als lef, geluk, relaties, creativiteit, inzet, loyaliteit, e.d., volkomen los van kwalificaties die op school zijn verworven.

De invloed van scholing op armoede verloopt vooral via de kansen op de arbeidsmarkt. Hoe lager het kwalificatie-niveau, des te geringer de kans op goed betaald werk en op werk überhaupt (Hartog & Ritzen, 1987, pp. 152-237). Voor verreweg de meeste vacatures wordt minimaal een uitgebreid lagere opleiding op l.b.o.- of m.a.v.o.-niveau gevraagd, zoals blijkt uit gegevens van het C.B.S. (1986); (zie Tabel 1).

Tabel 1 *Vacatures naar opleidingsniveau per 31 januari 1986*

Opleidingsniveau	vacatures	
	abs.	%
alleen basisonderwijs	4600	7
lbo/mavo	22600	34
mbo/havo/vwo	23600	36
semi-hoger	12000	18
hoger	2900	5
totaal	65700	100

Dat hoger opgeleiden de beste kansen houden op werk blijkt uit een prognose van het Centraal Planbureau (1987); (zie Tabel 2).

De vraag naar werknemers zonder een diploma van voortgezet onderwijs zal vooral onder invloed van de technologische ontwikkeling verder afnemen. De beste kansen op de arbeidsmarkt zijn vermoedelijk weggelegd voor gediplomeerden op middelbaar niveau: de vraag naar arbeid op dit niveau zal in het jaar 2000 (ceteris paribus) het corresponderende arbeidsaanbod overtreffen.

Tabel 2 *Het arbeidsaanbod en de werkgelegenheid naar opleidingsniveau in de periode 1985-2000*

Opleidingsniveau	1985		2000	
	aanbod (%)	vraag aanbod (%)	aanbod (%)	vraag (%)
lager	16	14	11	8
uitgebreid lager	29	28	24	24
middelbaar	39	40	42	45
semi-hoger	12	13	16	17
hoger	4	5	7	6
	100	100	100	100

Hoe kunnen onderwijs en scholing bijdragen aan een vermindering van het vraagstuk van de armoede c.q. aan een verbetering van de positie van de minima?

Deze vraag kan (zoals gezegd) zowel betrekking hebben op bestaande als op toekomstige minima. Ik buig mij eerst over de bestaande minima. Een deel van hen komt voor scholing, althans beroepsgerichte scholing, niet meer in aanmerking; dat geldt vooral voor bejaarden en oudere arbeidsongeschikten. Dan is het voor sommige minima heel moeilijk om aan scholingsactiviteiten intensief deel te nemen; ik denk aan moeders met jonge kinderen. Voor de minima die positioneel wél in de gelegenheid zijn tot scholing wijs ik op het belang van de benutting van vooral de volgende kwalificatie-mogelijkheden. Volledigheid wordt hierbij niet beoogd.

Ten eerste zijn er voorzieningen op het terrein van de basiseducatie, zoals deze is geregeld in de Rijksregeling basiseducatie die onlangs in werking is getreden. Basiseducatie is van belang voor het verwerven van elementaire kennis en vaardigheden op het terrein van het Nederlands, rekenen en sociale werkzaamheid. Sommige minima zijn op deze gebieden niet of nauwelijks gekwalificeerd. Dan is praktisch iedere vervolgekwalificatie uitgesloten. Basiseducatie is dan ook van fundamenteel belang, vooral voor analfabeten en allochtonen. De indruk bestaat dat de voorzieningen op het terrein van de basiseducatie nog maar gebrekkig worden benut. De doelgroepen worden voorsnog slechts partieel bereikt (De Zwart-Berentsen, 1986). Een actief voorlichtings- en wervingsbeleid lijken gewenst.

Ten tweede zijn de voorzieningen op het terrein van de primaire beroepsgerichte volwas-

seneneducatie (PBVE) van belang voor de minima. Deze PBVE is bedoeld voor de minst opgeleiden en/of degenen met een kwetsbare arbeidsmarktpositie. De betreffende regeling noemt m.n. langdurig werklozen, herintreedsters, met werkloosheid bedreigden, randgroepjongeren en leden van culturele minderheden. De PBVE wordt geacht aan te sluiten op de basiseducatie. Binnen het PBVE-kader wordt ruimte geboden voor oriëntatie op mogelijkheden en wensen inzake scholing. Het kwalificerende aanbod beweegt zich op het niveau van het primair leerlingwezen. Voorts worden deelnemers gekwalificeerd voor functies die op de regionale arbeidsmarkt relevant zijn. In de PBVE zijn opgegaan de zgn. Cursussen Jeugdige Werklozen (CJW) en de Beroepskwalificerende Educatieve Activiteiten voor Volwassenen (de zgn. BKE-projecten).

Ten derde kunnen sommige minima hun arbeidsmarktpositie verbeteren door gebruik te maken van het overige scholingsinstrumentarium van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Dat omvat (naar de toestand van mei 1987) met name de volgende voorzieningen:

- a. de *Kaderregeling Scholing* (KRS). Doel van deze regeling is (weder) inpassing of handhaving van arbeidskrachten in het arbeidsproces door scholing in bedrijven of opleidingen bij instellingen. De regeling is bedoeld voor werklozen en werkenden die zonder scholing niet kunnen worden ingepast, respectievelijk niet gehandhaafd kunnen blijven in het arbeidsproces.
- b. de *Regeling voor Scholing in Centra voor (Administratieve) Vakopleiding van Volwassenen* (C(A)VVS). Doel van deze regeling is het bevorderen van (weder) inpassing of handhaving van mannen en vrouwen in het arbeidsproces door scholing, om-, her- en bijscholing in dagopleiding. Doelgroepen zijn: werklozen of met werkloosheid bedreigden, werkende ongeschoolden en bijzondere categorieën.
- c. de *Regeling voor Centra voor Beroepsoriëntatie en Beroepsopleiding* (CBB'S), waarvan het doel is het opheffen van achterstand waarin personen door sociale en/of culturele factoren kunnen verkeren. Legaal in Nederland verblijvende ingeschreven werkzoekenden kunnen op deze regeling een beroep doen.

Voorts zijn er voorzieningen voor scholing op het terrein van informatica en bestaan er gesubsidieerde vrouwenvak scholen. Al deze mogelijkheden worden in beperkte mate benut, zoals blijkt uit Tabel 3 (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1987, p. 28).

Tabel 3 *Geschat bereik van scholingsvoorzieningen voor volwassenen in 1987*

- C(A)VV	:	17.000
- KRS	:	42.000
- PBVE	:	11.500
- CBB	:	3.200
- Informaticascholing	:	3.900
- Vrouwenvak scholen	:	1.000
- Totaal		78.600

Dit betekent een bereik van circa 12% van alle in 1987 geregistreerde werklozen. Benuttingsprikkelers lijken geboden, evenals uitbreiding van de scholingscapaciteit. In sommige gevallen zijn sancties op non-participatie niet onredelijk. Tegenover het recht op een uitkering staat nu eenmaal de plicht om zich waar mogelijk, eventueel na omscholing, voor de arbeidsmarkt beschikbaar te stellen. In andere gevallen bestaan er benuttingsbarrières, zoals voor vrouwen met jonge kinderen. Voor hen zouden betere voorzieningen op het terrein van de kinderopvang kunnen bijdragen aan een ruimere benutting van scholingsmogelijkheden.

Tot dusver attendeerde ik op de mogelijkheden op het terrein van basiseducatie en het brede gebied van de beroepsgerichte volwasseneneducatie. Er zijn daarnaast (ten vierde) voorzieningen op het gebied van de sociaal-culturele volwasseneneducatie. Daartoe behoren onder meer dag-/avondscholen op het terrein van algemeen voortgezet onderwijs (bijvoorbeeld de moeder-mavo's) en talloze voorzieningen op het terrein van het vormingswerk. Vooral voor minima die niet of niet meer in aanmerking komen voor arbeidsmarktgerichte om-, her- of bijscholing kan het volgen van dit soort onderwijs of vormingswerk bijdragen aan het verruimen van de blik, aan persoonlijke ontplooiing en aan het zoeken van geestelijke compensatie voor materiële problemen. Voorwaarde is wel dat voorzieningen op dit gebied zonder al te veel financiële offers toegankelijk zijn. Het profijtbeginsel wint ook in de "zachte" sector van de volwasseneneducatie veld (Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1984).

Wat kunnen onderwijs en vorming betekenen voor de positie van toekomstige minima? Vooraf moet men zich dan minstens drie dingen realiseren. Ten eerste: minima als relatieve sociaal-economische categorie zullen er altijd zijn, hoe de welvaart zich ook ontwikkelt. Er zal altijd een categorie zijn die zich onderaan de maatschappelijke ladder bevindt. Ten tweede (zoals gezegd): of er in de toekomst wel of geen armoede zal zijn hangt niet in de eerste plaats van onderwijs en scholing af, maar vooral van economische groei. Ten derde: er voltrekt zich een geleidelijke diploma-inflatie. Een beetje méér onderwijs is niet meer voldoende om op de arbeidsmarkt echt mee te kunnen.

Dit alles neemt niet weg dat middels onderwijs en scholing wat kan worden gedaan aan het vraagstuk van de toekomstige minima.

De eerste bijdrage is een indirecte: onderwijs kan fungeren als motor voor economische groei door de grondslag te leggen voor een kwalitatief uitstekende beroepsbevolking (Hartog, 1985, p. 482). Hoe meer economische groei, hoe groter de mogelijkheden om het materiële probleem van de minima op te lossen, onder meer langs de weg van de overdrachtsinkomens die worden gefinancierd uit stijgende belastinginkomsten. Vermoedelijk is dit de belangrijkste bijdrage die het onderwijs aan de oplossing van het armoede-probleem kan leveren.

De tweede bijdrage hangt met de eerste nauw samen: middels onderwijs kan ervoor worden gezorgd dat iedereen een beroepskwalificatie verwerft. Onderwijs kan verhinderen dat mensen ongeschoold de arbeidsmarkt betreden. Armoede die wortelt in ongeschooldheid behoeft dan niet meer voor te komen.

Ten derde kan er middels onderwijs en scholing aan worden bijgedragen dat discrepanties tussen (op de arbeidsmarkt) gevraagde en (op de arbeidsmarkt) aangeboden kwalificaties verminderen. Dergelijke discrepanties remmen economische groei. Indien zij worden verminderd behoeft er op overdrachtsinkomens minder een beroep gedaan te worden.

In de vierde plaats is het ook voor eventuele toekomstige minima van belang dat er flexibele mogelijkheden zijn voor om-, her- en bijscholing. Voorzieningen op dit gebied hebben niet alleen betekenis voor bestaande minima.

Ten vijfde is het van belang dat milieuspecifieke selectie in en door het onderwijs vermin-

derd wordt teneinde de intergenerationele overdracht van armoede te doorbreken. Dit betekent onder meer een actief en effectief beleid op het terrein van onderwijsvoorrang als ook het slechten (c.q. niet opwerpen) van financiële barrières voor leerlingen die na de leerplicht willen doorleren.

In de zesde plaats kan het onderwijs bijdragen aan een oplossing van het armoede-vraagstuk door leerlingen elementair besef van solidariteit bij te brengen. Armoede is in wezen een probleem van verdeling van welvaart. Zonder solidariteit is dit probleem onoplosbaar. Solidariteit is een waarde die overdraagbaar is. Leerlingen kunnen op school inzicht verwerven in de grondslagen van deze waarde. Zij kunnen leren hoe sociale ongelijkheid ontstaat, hoe deze ongelijkheid zich manifesteert en hoe zij kan worden veranderd, zonder dat dit onttaardt in indoctrinatie.

Vervolgens kunnen leerlingen op school leren hoe zij met eventuele toekomstige armoede kunnen omgaan. Aandacht kan worden besteed aan de overdracht van kennis op het terrein van de economie van het huishouden en de verwerving van vaardigheden die op dit gebied van belang zijn zoals budgetteren (Schortinghuis-Sprangers & Van Raay, 1985a, p. 26). Ten slotte kan het onderwijs de leerlingen prepareren op een bestaan dat niet of slechts ten dele in het teken staat van het uitoefenen van betaalde beroepsarbeid. Van belang is dan dat het onderwijs niet eenzijdig wordt georiënteerd op de wereld van de arbeid. Ook als men werkloos is moet men zinvol kunnen leven. Er zijn andere sociale rollen dan die van werknemer. Onderwijs heeft niet alleen een sociaal-economische maar ook een sociaal-culturele functie.

Literatuur

- Bourdieu, P., *La distinction; critique sociale du jugement*. Parijs: Les éditions de minuit, 1979.
- Calcar, C. van, S. Soutendijk & B. Tellegen, *School, milieu en prestatie*. Enschede: Pedagogisch Centrum, 1968.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Schoolloopbaan en herkomst van leerlingen bij het voortgezet onderwijs* (cohort 1977, peildatum september 1983), Mededeling van het C.B.S. nr. 7839, oktober 1985, tabel 6, 1985.
- Centraal Bureau voor de Statistiek, *Vacature-enquête 1986*. Den Haag: C.B.S., 1986.

- Centraal Planbureau, *De arbeidsmarkt naar opleidingscategorie 1975-2000*. Den Haag: Centraal Planbureau (werkdocument nr. 17), 1987.
- Deleecq, H., J. Berghman, P. van Heddegen & L. Vereycken, *De sociale zekerheid tussen droom en daad; theorie, onderzoek, beleid*. Antwerpen/Deventer: Van Loghum Slaterus, 1980.
- Dronkers, J., Onderwijs en sociale ongelijkheid. In: J. A. van Kemenade e.a. (red.), *Onderwijs: Bestel en Beleid*. Deel 2a. (pp. 39-148). Groningen: Wolters Noordhoff b.v., 1986.
- Dronkers, J., Ongelijkheid in het onderwijs; een balans. *Socialisme en Democratie*, 1987, 44, 226-230.
- Eekert, P. van, "Kansen voor laaggeschoolden?" *Een verkenning van de vraag naar laag- en ongeschoolde werknemers in Rotterdam, Amsterdam en Schiphol*. Utrecht: Nederlands Centrum Buitenlanders, 1987.
- Engbersen, G. & R. van der Veen, *Moderne Armoede; overleven op het sociaal minimum*. Leiden: Stenfert Kroese, 1987.
- Erp, M. van & S. Soutendijk, *Sociaal milieu en lesgebeuren*. Amsterdam: Van Gennep, 1973.
- Faase, J. H., B. Bakker, J. Dronkers & H. Schijf, The Impact of Educational Reform: empirical evidence from two Dutch generations. *Comparative Education*, 23, nr. 3, 261-277.
- Ganzeboom, H., *Cultuur en informatieverwerking*. Utrecht: dissertatie R.U. Utrecht, 1984.
- Gier, E. de, *Welzijn en Bestaanszekerheid; de levensituatie van de lage inkomensgroepen 1980-1985*. Den Haag: Harmonisatieraad Welzijnsbeleid, 1986.
- Graaf, P. M. de, The impact of financial and cultural resources on educational attainment. In: B. Bakker, J. Dronkers en H. Ganzeboom (red.), *Social stratification and mobility in the Netherlands*. Amsterdam: Stichting Interuniversitair Instituut voor Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, 1984.
- Graaf, P. M. de, *De invloed van financiële en culturele hulpbronnen in onderwijsloopbanen*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1987.
- Grandia, J. H. N., *Kind, school en sociaal milieu*. Baarn: Bosch & Keuning n.v., 1971.
- Hartog, J., *Personal income distribution: a multicapability theory*. Boston: Martinus Nijhoff, 1981.
- Hartog, J., Onderwijs en economie. In: J. L. Peschar en A. A. Wesselingh (red.), *Onderwijssociologie, een inleiding*. (pp. 461-486). Groningen: Wolters Noordhoff b.v., 1985.
- Hartog, J. & J. M. M. Ritzen, Onderwijs en arbeidsmarkt. In: J. A. van Kemenade e.a. (red.), *Onderwijs: Bestel en Beleid*. Deel 2b (pp. 150-237). Groningen: Wolters Noordhoff b.v., 1987.
- Herpen, M. van & L. Thijssen, Ongelijke deelname aan het voortgezet onderwijs. *Comenius*, 16, winter 1984, 414-428.
- Jungbluth, P. L. M., *Verborgene differentiatie; leerlingbeeld en onderwijsaanbod op de basisschool*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1985.
- Kapteyn, A. e.a., *Determinanten van bestaansonzekerheid; een vooronderzoek*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, 1985.
- Meijnen, G. W., *Maatschappelijke achtergronden van intellectuele ontwikkeling*. Groningen: Wolters Noordhoff b.v., 1977.
- Meijnen, G. W., *Van zes tot twaalf; een longitudinaal onderzoek naar de milieu- en schooleffecten van loopbanen in het lager onderwijs*. Harlingen: Flevodruk, 1984.
- Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Beleidsnotitie "Naar een nieuw onderwijsretributiebeleid". Den Haag: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1984.
- Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, *Werkgelegenheidsnotitie 1988*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1987-1988, 20216, nrs. 1 t/m 3, 1987.
- Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting (NIBUD), *Budgethandboek 1987; gegevens omtrent inkomsten, uitgaven en bestedingspatronen van particuliere huishoudens*. Den Haag: NIBUD, 1986.
- Oude Engberink, G., *Minima zonder marge; de balans drie jaar later*. Rotterdam: Gemeentelijke Sociale Dienst, 1987.
- Ritzen, J. M. M., Onderwijs en economie. In: J. A. van Kemenade e.a. (red.), *Onderwijs: Bestel en Beleid*. Deel 2b (pp. 11-50). Groningen: Wolters Noordhoff b.v., 1987.
- Schortinghuis-Sprangers, R. A. & W. F. van Raay, *Rondkomen of tekortkomen*. Deel 1. Rotterdam: Erasmus Universiteit, 1985a.
- Schortinghuis-Sprangers, R. A. & W. F. van Raay, *Rondkomen of tekortkomen*. Deel 2. Rotterdam: Erasmus Universiteit, 1985b.
- Tilborg, I. A. J. van, *De betekenis van het arbeidersgezin voor het leerniveau en de schoolloopbaan van het kind*. Den Haag: Stichting voor Onderzoek van het Onderwijs, 1987.
- Wiebrens, C., *Inkomen en Rondkomen*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1981.
- Zwart-Berentsen, H. L. de, *Basiseducatie voor volwassen allochtonen in Rotterdam*. Rotterdam: Vakgroep Onderwijsociologie en Onderwijsbeleid van de Erasmus Universiteit, 1986.

Curriculum vitae

J. M. G. Leune (1945) is als hoogleraar onderwijssociologie verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. Sedert 1979 is hij kroonlid van de Commissie Onderwijszaken van de Sociaal-Economische Raad.

Summary

Leune, J. M. G. 'Mutual relations between education and poverty.' *Pedagogische Studiën*, 1988, 65, 260-269.

Children's educational careers are influenced by family income in several ways. Poverty is a major factor in explaining parent's opportunities to create circumstances and facilities that are beneficial to educational achievement, such as housing-conditions and participation in social networks and cultural activities. Poverty is also related to achievement-orientation of parents and their capability and willingness to support the schoolcareer of the child. It also influences the accessibility of educational institutions and teacher's expectations of educational achievement. Though poverty primarily is an economic problem that should be solved by economic measures, it is possible that education contributes to the improvement of the social position of lowest income-groups. Among other things it is important that existing opportunities in the field of vocational training are actually used to improve the position of unemployed persons at the labour-market. In The Netherlands only 12% of the unemployed participates in vocational training schemes for adults. The most important contribution of education to combat poverty is the qualification of graduates who are capable to promote economic growth.